

MOLNÁR ERIK

Válasz a nacionalizmus kérdésében írt vitacikkekre*

I

Szokatlanul tűnhet, hogy ez a válasz, amely utóvégre egy irodalmi lap hasábjain is megjelenik, részletesen foglalkozik a marxizmus néhány elméleti kérdésével. De a cikkem körül zajló vita megmutatta, hogy a nézeteltérések nemcsak a magyar történet meghatározott kérdéseire vonatkoznak. A nézeteltérések hátterében egy másik, mélyebb vitakérdés rejlik, amely akörül forog, hogy hogyan kell értelmezni a marxizmus egyes elméleti tételeit, elsősorban a haza és a nemzet marxista fogalmát. A magyar történet szóban forgó kérdéseit csak az utóbbiak helyes értelmezése alapján lehet megoldani. Akadnak persze olyan esetek is, amikor a nézeteltérés nem függ össze a marxizmus értelmezésével. Vannak, akik elvileg talán nem is vonják kétségbe a marxizmus idevágó tételeit, de nacionalista előítéleteik hatása alatt nyomban visszariadnak, mihelyt ezeket a tételeket következetesen kell alkalmazni a magyar történetre.

Az egyik vitacikk Lenin írásaiban keresi a haza és a nemzet marxista fogalmának helyes értelmét. Ez ellen egy szót sem lehet szólni. Nincs senki, aki Leninnél hivatottabb volna a marxizmus értelmezésére. De a jelzett cikk töredékesen idézi Lenint, nem fogja át Lenin sokoldalú álláspontját. Lenin különböző alkalmakkor, különböző történeti körülmények között és különböző terminológiát használva világította meg a haza és a nemzet marxista fogalmának egy-egy oldalát. Álláspontját csak akkor ismerhetjük meg, ha összefoglaljuk valamennyi idevágó fontos nyilatkozatát, nem annyira szavakat idézve, mint inkább a marxizmus szellemét, amely Lenin gondolatait át- meg áthatotta. A következőkben tehát nem arról lesz szó, hogy önkényesen kiragadott idézetekkel hadakozzunk más önkényesen kiragadott idézetek ellen. Arról lesz szó, hogy a maga egészében helyreállítsuk Lenin elméleti álláspontját, nem azért, mert ez Lenin álláspontja, hanem azért, mert ennek az elméleti álláspontnak helyességét a gyakorlat százszorosan beigazolta.

Előljáróban két dolgot kell megjegyezni. Az egyik az, hogy bár a haza és a nemzet nem azonos fogalmak, de sok tekintetben fedik egymást, s ennyiben egymással fölcserélhetők. A nemzet függetlenségének védelme pl. ugyanaz — egyetlen nemzet által lakott hazát feltételezve — mint a haza szabadságának védelme, mint a honvédelem.

* Az alábbiakban nemcsak az „Új Írás”-ban, hanem a másutt, így a „Magyar Tudomány”-ban megjelent észrevételekre is válaszolok. Nem térek ki viszont azokra a megjegyzésekre, amelyek félreértik vagy félremagyarázzák cikkem egyes részeit, mint a „Valóság”-ban közölt vitairás, vagy közvetlenül nem a cikk tárgyára vonatkoznak, és az apró részletkérdéseket sem érintem, mert az előbbiekkal való foglalkozás elterelné a figyelmet az alapvető vitakérdésekről. Egy-két cikk figyelembevételét nyomdatechnikai akadályok is lehetetlenné tették. Amennyiben ezekben lényeges új szempontok merülnek fel, azokra még visszatérek.

A másik megjegyzés a haza kérdésében folyó több mint évszázados polémia kiinduló pontjára vonatkozik. A Kommunista Kiáltványban, mint ismeretes, az olvasható, hogy „a munkásoknak nincs hazájuk”. Ez a tétel nem a marxizmus kérdésfeltevésén alapul, nem a proletariátus osztályharcos ideológiájának közvetlen kifejezése. A tételnek polemikus éle van. Válasz a burzsoáziának arra a vádjára, hogy a kommunisták el akarják törölni a hazát, a nemzetiséget, amikor a nemzetköziség szellemében nevelik a munkásokat. A haza és a nemzet eredetileg a burzsoá rend formái,¹ s a vád a haza burzsoá fogalmán alapul. A válasz azután, a polémia szükségletének megfelelően, ugyancsak a haza burzsoá fogalmával, ennek tagadása útján fejezi ki a proletariátus álláspontját. Ha azonban a polemikus szempontot mellőzzük, akkor a választ arra a kérdésre, hogy a munkásoknak van-e a burzsoá rendben hazájuk, a proletariátus osztályideológiájának nyelvén, az osztályviszonyok szem előtt tartásával kell megadni. S a válasz aszerint lesz most már egy vagy más értelemben igenlő, vagy pedig egy vagy más értelemben tagadó, hogy az osztályviszonyoknak melyik oldalát tartjuk szem előtt. Ezt előre kellett bocsátani, mert ez a magyarázata annak, hogy Leninnél meg lehet találni mind az igenlő, mind a tagadó választ és pedig mindkettőt több értelemben is, anélkül, hogy Lenin a legkevésbé is ellentmondásba jutna önmagával. A lényeg nem a burzsoá ideológia nyelvén feltett kérdésben, vagy az ugyanezen a nyelven megadott válaszban van, hanem a proletár ideológia nyelvén kifejtett álláspontban, az osztályviszonyok, az osztályharc egyik vagy másik oldalának kiemelésében található.

Lenin 1908-ban az akkori revizionistákkal vitatkozott. A revizionisták azt állították, hogy a parlamentáris demokráciában, ahol a többség akarata uralkodik, az osztályharc megszűnik, s ennél fogva érvénytelenné válik a Kommunista Kiáltványnak az a tétele, hogy a munkásoknak nincs hazájuk. Lenin ezzel szemben kimutatta, hogy a parlamentáris demokrácia, ahelyett hogy megszüntetné, feltárja és kielezi az osztályellentéteket (következőleg megerősíti a Kommunista Kiáltvány tételét).²

Lenin szerint tehát a munkások hazátlanságáról szóló tétel, amelyet később, az imperialista világháború idején, „a szocializmus alapigazságá”-nak nevezett,³ nem más, mint „a marxizmus alapjá”-nak, az osztályharcról szóló tanításnak egyik kifejezési formája. A munkásoknak a burzsoá rendben abban az értelemben nincs hazájuk, hogy „kibékíthetetlen osztályellentét” választja el őket a burzsoáziától, ami úgy is kifejezhető, hogy a munkásokat semmiféle, a haza fogalma alá vonható érdekközösség nem fűzi a burzsoáziához.

„Egyoldalú” álláspontra helyezkedett-e itt Lenin, vagy „nem elég árnyaltan”, „túl élesen” fejezte-e ki magát, mert nem sietett megnyugtani a revizionistákat afelől, hogy meghatározott történelmi körülmények között mégis lehetséges együttműködés a proletariátus és a burzsoázia között? Természetesen nem. Amikor a marxizmus alapját, lényegét támadják, ezt az alapot, ezt a lényegget kell kiemelni és megvédeni, és nincs értelme annak, hogy a marxizmus alap-tételét a kivételek felsorolásával gyengítsük. Ez egyformán igaz, akár a parlamentáris demokrácia, akár a nacionalizmus szempontjából támadják az osztályharc elméletét. Azok, akik itt a kivételek felemlítését hiányolják, valójában a

¹ Lásd: „A szocialista internacionálé helyzete és feladatai.” (1914. nov. 1.) Lenin művei. 21. köt. 22. l. a 4. orosz nyelvű kiadásban

² Lásd: a „Marxizmus és a revizionizmus” című cikket. Uo. 15. köt. 22—23. l.

³ Lásd: „A háború és az orosz szociáldemokrácia.” Uo. 21. köt. 16. l.

kivételt, az osztályok együttműködését „a közös hazában” szeretnék a szabálynak tekinteni, vagy az utóbbi álláspont híveinek uszályába kerülnek.

A marxizmus—leninizmusnak vannak persze olyan tételei is, amelyeket az idő meghaladott. Ilyenek pl. azok a tételek, amelyek az imperialista háború szükségszerűségéről, vagy az osztályharc meghatározott formájának, a szocialista forradalom erőszakos útjának szükségszerűségéről szólnak. Ezeknek a tételeknek a védelmezése ma: dogmatizmus. De a marxizmusnak olyan tételei is vannak, amelyek egyszer s mindenkorra beépültek a marxizmusba, amelyek a marxizmus alapjához, lényegéhez tartoznak, amelyek a marxizmus alapigazságai. Ezek az alapigazságok, bár a történeti körülmények szerint változó konkrét alakban jelennek meg, maguk változatlanok maradnak. Ezekről a sarkalatos tételekről mondotta Lenin, hogy „a marxizmus filozófiájából, ebből az egyetlen acéldarabból öntött filozófiából egyetlen alaptételt, egyetlen lényeges részt sem lehet elvenni, anélkül, hogy el ne távolodnánk az objektív igazságtól”.⁴ Ilyen alaptétele, ilyen lényeges része a marxizmusnak az osztályharcról szóló tanítás is, amely szerint az osztálytársadalmak története egymással homlok-egyenest szembenálló osztályok harcának a története. Ez a tétel, amelyet napjainkban nem annyira a parlamentáris demokrácia, mint inkább a jóléti állam álláspontjáról támadnak, ma is feltétlenül érvényes, ha időközben az osztályharc konkrét formái részben módosultak is. Amikor a marxizmus tisztaságát védelmezzük a revizionistákkal vagy a dogmatikusokkal szemben, az osztályharc elméletének védelme a legelső helyek egyikén, ha nem a legelső helyen áll.

Néhány hónappal később Lenin, egyik cikkében, ismét szembefordult az opportunistákkal, ezúttal az opportunisták német szociáldemokratákkal, Vollmarral és Noskeval.⁵ (Az utóbbi azonos a későbbi munkásgyilkos szociáldemokrata birodalmi hadügyminiszterrel, akit Hitler is megbecsült.) Ezek magukat „jó németeknek” vallották, s az volt az álláspontjuk, hogy a szociáldemokratáknak meg kell védelmeznük „hazájukat” a külső támadástól. Velük szemben Lenin kifejtette, hogy a proletariátust az ország sorsa csak annyiban érdekli, amennyiben ez kihat az ő osztályharcára, nem pedig holmi burzsoá „hazafiságból”. A proletariátus tehát a saját osztályérdekeit és nem a burzsoá „haza” érdekeit tartja szem előtt.

Ugyanebben a cikkben Lenin az antimilitarista Hervével is leszámolt. Hervé abból indult ki, hogy a proletariátusnak nincs hazája. Tehát mindenféle háború a kapitalisták érdekét szolgálja, tehát a proletariátusnak minden háborúra vagy hadüzenetre felkeléssel kell válaszolnia. Lenin ezzel szemben azt hangsúlyozta, hogy a proletariátusnak korántsem mindegy, hogy milyen hazában él. A haza azt a különleges politikai, kulturális és társadalmi környezetet jelenti, amelyben az egyes országok proletariátusa a maga osztályharcát megvívja. Ez a környezet pedig az osztályharc leghatalmasabb tényezője, mert döntően meghatározza az osztályharc menetét.

Itt tehát a haza úgy jelenik meg, mint a proletár osztályharc konkrét nemzeti feltételeinek összessége. Ezek a feltételek lényegileg azonosak azzal, amit nemzeti sajátosságoknak nevezünk. Érdemes az utóbbiakra is kitérni, mert ennek a fogalomnak más a tartalma a burzsoá nacionalista ideológiában

⁴ Lásd: „Materializmus és empirikritizmus.” Uo. 14. köt. 312. l.

⁵ Lásd: „A harcos militarizmus és a német szociáldemokrácia antimilitarista taktikája.” Uo. 15. köt. 170—172. l.

és más a marxizmusban. A nacionalisták, a maguk idealista módján, a legfőbb nemzeti sajátosságnak a nemzeti jellemet, a nemzeti szellemet, a nemzet lelki alkatát tekintik, amely független volna a társadalmi formáktól, s egymáshoz kapcsolja és a többi nemzettel szembeállítja a nemzet összes tagjait. Lenin ezzel szemben nemzeti sajátosságoknak azokat a sajátos, az osztályharc menetére kiható vonásokat nevezi, amelyek egy-egy országot a gazdasági élet, a politika, a kultúra, a nemzetiségi összetétel, a gyarmatok, a vallási megoszlás szempontjából jellemeznek.⁶ Az utóbbiak között nyoma sincs a nemzeti jellemnek vagy lelki alkatnak, és nem is lehet nyoma, mert eddig senki sem mutatta ki, hogy ezek a misztikus erők, amelyek állítólag az osztályok nemzeti egységéről tanúskodnak, bármiképpen is befolyásolják az osztályharcot. A „nemzeti sajátosságok” tehát kétértelmű szó. Ha világosan el nem határoljuk a fogalom marxista tartalmát nacionalista tartalmától, a nemzeti sajátosságok hangoztatásával akaratlanul a nacionalizmusnak tehetünk szolgálatot.

„A nemzetek önrendelkezési jogáról” 1914-ben írt tanulmányban Lenin, Rosa Luxemburggal és követőivel szemben, kifejtette, hogy a nemzeti mozgalmak szükségszerűen keletkeznek a történeti fejlődés meghatározott fokán. E mozgalmak gazdasági alapját abban kell keresni, hogy „a burzsoáziának az áruterelés teljes győzelme érdekében meg kell hódítania a belső piacot, egy államban kell összeforrasztania azokat a területeket, amelyeknek lakossága egyazon nyelven beszél”.⁷

Lenin tehát a nemzeti mozgalmakat gazdasági alapjukra vezeti vissza, s ezáltal felfedi osztálytartalmukat, kimutatva, hogy a nemzeti mozgalmak mögött a burzsoázia osztályharcos erői rejlenek. Ezzel alkalmazta az osztályharc elméletét a nemzeti mozgalmakra. Az osztályharc marxista elmélete monista elmélet. A marxizmus akkor is osztályerők küzdelméből magyarázza a történeti eseményeket, ha ezek közvetlenül a felszínen más alakban, az adott esetben nemzeti mozgalmak alakjában jelennek is meg. Nem úgy áll tehát a dolog, hogy van gazdasági tartalmú osztályellentét és gazdasági s osztálytartalomtól független nemzeti ellentét. A nemzeti ellentétnek is gazdasági és osztálytartalma van, amelyet a politikusnak és történétíróknak fel kell fednie.

Közismert és nem szorul kommentárra, hogy Lenin az imperialista világháborúban elvetette a honvédelem jelszavát és arra törekedett, hogy a proletariátus változtassa át a nemzetek közötti háborút osztályok közötti háborúvá. Ki kell azonban emelni azt a cikkét, amelyet mindjárt a háború elején, 1914 decemberében írt, „A nagyoroszok nemzeti büszkeségéről”⁸. A helyzet akkor az volt, hogy az imperialista országok sajtója ezernyi változatban magasztalta „a haza” szabadságát és függetlenségét, a nemzeti önállóság elvének fennkölt-ségét és ezzel a propagandával hajszolta a tömegeket az imperialista háborúba. Lenin ebben a cikkében mindenekelőtt az imperialista háborús propaganda hatékonyságának okaira utalt.

Lenin rámutat arra, hogy az imperialista sajtó a haza szabadságának, a nemzeti függetlenségnek, egyszóval a nemzeti eszmének a hirdetésével egy nagyon elterjedt és nagyon mély eszmei áramlatot aknáz ki a tömegek valódi érdekei ellen. Ennél az eszmei áramlatnál, a nemzeti ideológiánál — amely a nemzet érdekét tekinti a legfőbb értéknek — nem valami osztályfeletti, az osz-

⁶ Lásd: „Baloldaliság — a kommunizmus gyermekbetegsége.” Uo. 31. köt. 71—73. l.

⁷ Lásd: Uo. 20. köt. 368. l.

⁸ Lásd: Uo. 21. köt. 84—88. l.

tályoktól független erőről van szó. Az imént láttuk, hogy a nemzeti mozgalom a burzsoázia gazdasági érdekeit fejezi ki. Most viszont Lenin megállapítja, hogy hasonlóképpen e mozgalom ideológiája, a nemzeti ideológia is gyökerében a legszorosabb kapcsolatban áll a tőkés érdekeivel, vagyis nem más, mint a tőkés érdekeinek eszmei kifejezése.

Az osztályharc marxista elméletének fontos része az a tétel, hogy a társadalmat mozgó eszmék mögött meghatározott társadalmi osztályok érdekei rejtőznek. Lenin ezt a tételt alkalmazza itt a nemzeti eszmére, kimutatva, hogy a fennkölt eszme mögött a burzsoázia kevésbé fennkölt gazdasági érdekei húzódnak meg. Ha azonban a nemzeti eszme, a nemzeti ideológia a burzsoázia érdekeit szolgálja, akkor propagandája, az osztályok alapvető antagonizmusa következtében, természetesen beleütközik a proletariátus érdekeibe. Az osztályharcban a nemzeti propagandának valóban az a funkciója, hogy a burzsoázia érdekében megtévessze a proletariátust. A burzsoázia a nemzeti ideológia segítségével, álhazafias frázisok hangoztatásával uszítja egymás ellen a különböző nemzetiségű munkásokat, hogy saját porázára fűzhesse őket. Egyébként az eszmék visszavezetése az osztályok érdekére a marxizmus abc-jéhez tartozik. Lenin szerint: „Az emberek a politikában mindig a csalás és önámítás együgyű áldozatai voltak és lesznek, amíg meg nem tanulják, hogy mindenféle erkölcsi, vallási, politikai és szociális frázisok, nyilatkozatok, ígéretek mögött meglássák a különböző osztályok érdekeit.”⁹

Azután Lenin rátér a nemzeti eszme vagy nemzeti érzés boncolgatására. Célja az volt, hogy útját állja a nacionalista propagandának, amely a szocialistákat nemzetietlennek tüntette fel, hogy elidegenítse tőlük a nemzeti érzés által befolyásolt tömegeket. Ezért Lenin, az osztályharc érdekeit tartva szem előtt, pozitívan foglalt állást a nemzeti ideológiának azon elemei mellett, amelyek az osztályharcban semleges szerepet játszanak, vagy egyenesen felhasználhatók a proletariátus osztályharcának érdekében, a nemzeti ideológia más elemeit pedig osztályharcos szellemben fejtette ki.

Itt magától értetődően esznek a nemzeti ideológiának azok az elemei, amelyekre a burzsoá nacionalizmus elsősorban támaszkodik. Ilyenek a nemzeti érdek fölébe helyezése az osztályérdeknek, az „osztályfeletti” nemzeti kultúra magasztalása, a nemzeti önzés, a nemzeti gyűlölködés szelleme, az idegen nemzetek lekicsinylése és az elnyomásukra irányuló törekvés. A nemzeti ideológia e reakciós elemeivel szemben Lenin azt hangsúlyozza, hogy a nagyorosz proletárok is szeretik nyelvüket és szép hazájukat (természetesen szülőföldjüket és nem Oroszországot, a „népek börtöné”-t), és büszkéek a nagyorosz nép forradalmi hagyományaira. Ők munkálkodnak a legtöbbet azon, hogy a nagyorosz nemzet túlnyomó többségét, a dolgozó tömegeket a haladás útjára vezessék, s ebben az értelemben ők képviselik a nagyorosz nemzet valódi érdekeit. Ide tartozik még a nemzeti kultúra demokratikus és szocialista elemeinek — a nemzetközi proletár kultúra csíráinak — megbeesülése is, amellyel Lenin másutt foglalkozik. A nemzeti ideológia pozitív elemei közé sorolja végül Lenin — nem az imperialista országok nemzeti függetlenségének nacionalista jelszavát, amely más nemzetek elnyomását és kifosztását takarja, hanem — a nemzetek teljes egyenjogúságán, az elnyomott nemzetek demokratikus önrendelkezési jogán alapuló nemzeti függetlenség eszméjét, mert ez előkészíti minden nemzet munkásainak egybeolvadását.¹⁰

⁹ Lásd: Uo.

¹⁰ Vö.: „A nemzetek önrendelkezési joga.” Uo. 20. köt. 423. l.

Egyik, néhány évvel később, már a világháború befejezése után írt cikkében Lenin továbbfejlesztette az előbbi cikk néhány gondolatát.¹¹ Itt megállapítja, hogy a hazafias — a nemzeti — érzés, amely mindenekelőtt a burzsoá haza közvetlen érdekeit, a haza függetlenségét és szabadságát tartja szem előtt, egyike a burzsoá társadalomban uralkodó legmélyebb érzéseknek. Erejét nem egyedül a burzsoá fejlődésből, ennek érdekeiből meríti. Gyökerei messzebb, nemcsak évszázadokra, hanem évezredekre is visszanyúlnak, mert a hazafias érzés összefügg azzal, hogy az emberek hosszú történelmi idők óta különálló közösségekben, „hazákban” élnek. A burzsoá társadalomban a hazafias érzés elsősorban a kispolgárságot jellemzi, és pedig gazdasági helyzeténél fogva (amelyet a nemzetközi kapcsolatok hiánya vagy fejletlensége határoz meg), s ezért a kispolgárság hazafiasabb, mint a burzsoázia vagy a proletariátus.

A szocialista forradalomnak természetesen számolnia kell a hazafias érzésben adott politikai erővel (mint ahogyan, fűzhetjük hozzá, számolnia kell a vallásos érzéssel is). Ezért Lenin az orosz proletárforradalom egyik legnagyobb nehézségének tekinti, hogy a breszti béke megkötésével, amely a régi, a cári orosz birodalom jelentékeny részeiről lemondott, élesen szembe kellett fordulnia a kispolgári tömegek hazafias érzésével. Ez azonban, mondja Lenin, a proletár világforradalom érdekében elkerülhetetlen volt, s „a nemzetközi munkásmozgalom érdeke előbbre való, mint ennek vagy annak a nemzeti államnak, vagy akár saját nemzeti államunknak területi épsége”.¹²

Mind a két cikkből az tűnik ki, hogy a nemzeti vagy hazafias ideológia egyrészt a munkásmozgalomtól független talajból sarjadt ki, másrészt pedig nagy politikai erőt képvisel, amellyel a munkásmozgalomnak számolnia kell. Mind a két cikk azt a kötelezettséget rója a marxista történetészre, hogy népe történetében konkrétan megvizsgálja a nemzeti vagy hazafias ideológia keletkezésének és fejlődésének összefüggését az osztályviszonyokkal, nemcsak a kapitalizmus, hanem a feudalizmus korszakában is, szem előtt tartva a Kommunista Kiáltványnak azt a tételét, hogy a kor uralkodó eszméi mindenkor az uralkodó osztály eszméi voltak.

Az eddigi hivatkozásokban többnyire Leninnek olyan munkái szerepeltek, amelyek a társadalmi viszonyok összefüggésére vonatkozó elméleti megállapításokat tartalmaznak. Ilyen elméleti megállapítás az, hogy a parlamentáris demokrácia feltárja és kielésíti az osztályellentéteket, hogy a nemzeti mozgalmak mögött a burzsoázia osztályharcos erői rejlenek, hogy a nemzeti ideológia a burzsoázia érdekeit fejezi ki, hogy a nemzeti vagy hazafias ideológia eredetében a kapitalizmust megelőző időre nyúlik vissza. Ezek az elméleti állásfoglalások összefonódnak persze, az elmélet és a gyakorlat egységénél fogva, meghatározott gyakorlati feladatok kitűzésével, amelyek az elmélet megállapításain alapulnak. Lenin következő írásai már elsősorban egy meghatározott gyakorlati kérdéssel foglalkoznak, bár ennek megoldása is természetesen feltételezi bizonyos elméleti összefüggések ismeretét.

A kérdést, szem előtt tartva, hogy a történet lényege az osztályok harca, a következőképpen lehet megfogalmazni: megengedhető-e, hogy a proletariátus bizonyos esetekben állást foglaljon a haza védelme, a nemzet függetlensége mellett, és a honvédelem érdekében átmenetileg együttműködjék a burzsoáziával

¹¹ Ld.: „Pityirim Szorokin értékes beismerései.” (1918. nov. 20.) Uo. 28. köt. 167—168. l.

¹² Ld.: „A proletárforradalom és a renegát Kautsky”. Lenin a nemzetköziségről és a hazafiságról. Kossuth Kiadó. 1957. 109. l.

amelytől egyébként kibékíthetetlen osztály- és ideológiai ellentét szakadéka választja el? Lenin erre a kérdésre kimerítő választ adott elsősorban Inessa Armandhoz intézett leveleiben, és ezek mellett egyik cikkében, amelyben Pjatakovval (Kijevszkijjel) vitatkozott. (A levelek is, a cikk is az 1916. évből valók.)¹³

Lenin abból indult ki, hogy a haza történeti fogalom. Egy dolog a haza az imperializmus fokára fejlődött kapitalista országokban. Ezekben a „haza”... „már eldalolta dalát, eljátszotta történeti szerepét”. Az imperialista háborúban a honvédelem hazug, népcsaló jelszó. És más dolog a haza a nemzeti mozgalmak „pillanatában”. Ezek a mozgalmak, a nemzeti-felszabadító háborúk, a gyarmatok harca a felszabadulásért, a középkor, a feudalizmus ellen irányulnak, a burzsoá demokrácia megvalósításáért folynak. Ezért a proletariátus — ha a konkrét körülmények egyébként nem szólnak ellene — nem mondhat le a nemzeti mozgalmak támogatásáról, következésképp a haza védelméről sem a nemzeti háborúban, annak ellenére, hogy burzsoá feladat megvalósításáról van szó, s hogy a nemzeti mozgalmak vezetője, legalább kezdetben, a burzsoázia. Ilyen esetben a proletariátusnak támogatnia kell a nemzeti mozgalmakat és az ezekkel kapcsolatos honvédő háborút is, mert ezek, e kapitalista fejlődés útjának megnyitásával, megtisztítják a proletár osztályharc útját.

Az tehát, hogy a proletariátus ilyen esetekben — Lenin idevonja azt is, amikor egy imperialista ország nemzetileg elnyom egy gyengébb burzsoá országot — a haza védelme, a nemzeti függetlenség mellett foglal állást, semmi többet nem jelent, mint hogy a proletariátusnak az adott esetben osztályérdeke fűződik a nemzeti mozgalmak győzelméhez. De a „haza” burzsoá jelszavát a proletariátus a nemzeti mozgalmak, a közös honvédő háború idején sem fogadhatja el. Tisztában kell lennie azzal, hogy „a burzsoázia a nemzeti felszabadulás jelszavait mindig a munkásság becsapásának eszközüvé változtatja”.¹⁴ Ezért a proletariátusnak ügyelnie kell arra, hogy a honvédelem feltételes elismerése se vezessen arra, hogy a burzsoá ideológia elhomályosítsa a proletár öntudatot. Ehhez pedig az szükséges, hogy a kommunista pártokat az elmaradott országokban is saját külön feladataiknak tudatában, a nemzetükön belül folyó burzsoá demokratikus mozgalmak *elleni* harc, tehát a szocializmusért való harc feladatainak tudatában neveljék.¹⁵

Az Inessa Armandhoz írott egyik levélben a munkások hazátlanságáról szóló tételnek új értelmezésével találkozunk. Eszerint ez a tétel a munkások helyzetének, osztályellenségének, felszabadulási feltételeiknek és harcuknak nemzetközi jellegére utal. Látható, hogy a betűrágás itt sem segít. Leninnél a szavak betű szerinti értelmében megtalálni azt a tételt, hogy a munkásoknak nincs hazájuk, megtalálni az ellenkező tételt is, hogy a munkásoknak van hazájuk, s végül — az előbb hivatkozott szövegekben — azt a tételt, hogy a munkásoknak egy ideig van, de azután már nincs hazájuk. Ezeket a tételeket le kell fordítani a burzsoá ideológia osztálynyelvéről a proletár ideológia osztálynyelvére. Az eredmény akkor az, hogy a proletariátust kibékíthetetlen osztályellentét

¹³ A leveleket lásd Lenin művei 35. köt. 196—220. I. a negyedik orosz nyelvű kiadásban; a cikket, amelynek címe „A marxizmus karikatúrájáról és az »imperialista ökonomizmusról«” lásd ugyanott 23. köt. 16—64. I.

¹⁴ Lenin: „A szocialista forradalom és a nemzetek önrendelkezési joga”. Ld. uo. 22. köt. 137. I.

¹⁵ Az utóbbihoz ld. Lenin: „Kritikai észrevételek a nemzeti kérdéshez”. Uo. 20. köt. 18. I. és „A nemzeti és gyarmati kérdéstről szóló tézisek tervezete”. Uo. 31. köt. 127. I.

választja el a burzsoáziától, s hogy viszonyait átszövegezte a nemzetköziség vonásai; hogy ugyanakkor az egyes országokban folyó proletár osztályharc szempontjából igen fontosak az osztályharc konkrét nemzeti feltételei; hogy továbbá a munkások szeretik szülőföldjüket; s hogy végül a proletariátusnak a konkrét helyzethez képest érdekében állhat támogatni a burzsoá-nemzeti mozgalmakat.

Eléggé elterjedt az a nézet, hogy a Kommunista Internacionálé 1935. évi VII. kongresszusa „nemzeti szellemben” módosította a nemzeti kérdés lenini elméletét. Mi itt a valóságos helyzet?¹⁶ A VII. kongresszusnak igen nagy jelentősége volt a kommunista pártok gyakorlatának, gyakorlati politikájának megjavítása szempontjából. A megelőző időben az Internacionálé sok szekcióját a széles tömegekben folyó munka elhanyagolása, a szektás elzárkózás tendenciája jellemezte. Ilyen politikával nem lehetett a támadásban levő fasizmust visszaverni és legyőzni, a szocializmust megvédeni és kiterjeszteni. A VII. kongresszus rámutatott ezekre a hibákra és a kommunista pártok feladatává tette, hogy a munkásosztály egységfrontjának kialakítása mellett antifasiszta népfrontba tömörítsék maguk köré a város és a falu széles dolgozó rétegeit, a dolgozó parasztságot, a városi kispolgárságot, az értelmiséget. Egyúttal felhívta a pártokat, hogy álljanak a nemzeti függetlenségért vívott harcok élére, akár a gyarmati és félgymarmati országokban folyó nemzeti mozgalmakról van szó, akár arról, hogy valamely imperialista nagyhatalom veszélyezteti egy gyengébb burzsoá ország nemzeti függetlenségét. Ennek természetes előfeltétele volt a nemzeti kérdésben megnyilvánuló szektás hibákkal, a nemzeti nihilizmussal, a tömegek nemzeti érzéseit, a nemzeti érzésben rejlő nagy politikai erőt lebecsülő magatartással való szakítás, amire a kongresszus a pártok figyelmét külön felhívta.

A VII. kongresszus híven alkalmazta a marxista—leninista elméletet — a nemzeti kérdésben is — az adott történeti viszonyokra. A kongresszus által bevezetett politikai fordulat helyességét az eredmények teljes mértékben igazolták. De a marxista—leninista elméletet a kongresszus se a nemzeti kérdésben, se egyébként nem módosította. A VII. kongresszus nem játszotta azt a szerepet, mint a Szovjetunió Kommunista Pártjának XX. és XXII. Kongresszusa. Mint határozataiból világosan kitűnik, csupán taktikai fordulatot hajtott végre, azáltal, hogy a gyakorlati feladatokat módosította, illetve ezeknek új irányt szabott. (A taktika itt nem „taktikázást” jelent, hanem a szocialista célnak megfelelő eszközök helyes megválasztását. Ha a kommunisták meghatározott történeti korszakban meghatározott eljárást taktikai szempontból helyesnek ismernek el, hajlíthatatlanul kitartanak mellette az egész történeti korszakban. Így váltak a kommunisták a második világháború alatt a nemzeti függetlenség legkövetkezetesebb védelmezőivé azért, mert a legkövetkezetesebben képviselik a szocializmusért folyó antifasiszta harc ügyét.)

Mégis az történt, hogy a VII. kongresszust követő időben a nemzeti kérdés lenini elmélete eltorzult, s ezt akarata ellenére a kongresszus is elősegítette. A népfront taktikája az osztályok szövetségén, a munkásosztálynak a parasztsággal, a kispolgársággal, értelmiséggel való együttműködésén alapult. Lenin mindig hangsúlyozta, hogy a munkásosztálynak bármilyen más osztállyal való együttműködését az utóbbi osztály ideológiája ellen folytatott kíméletlen harcnak kell kísérnie.¹⁷ Láttuk, hogy Lenin szerint a kispolgárságot különösen jel-

¹⁶ A VII. kongresszus határozatait ld.: „A Kommunista Internacionálé VII. kongresszusának határozatai”. Bratislava, Steiner Gábor kiadása.

¹⁷ Ld. pl. „Baloldaliság — a kommunizmus gyermekbetegsége”. 53. l.

lemzi a hazafias vagy nemzeti érzés. Másutt Lenin a (nagyorosz) parasztok, a (nagyorosz) kispolgárság nacionalizmusáról beszél. Ezzel összefüggésben külön is megjegyzi, hogy a proletariátusnak számolnia kell a paraszti, kispolgári nacionalizmussal, nem azért, hogy engedményt tegyen neki, hanem azért, hogy harcoljon ellene.¹⁸ Ezekből tehát az következik, hogy a népfront taktika mellett is harcolni kellett volna a parasztság, kispolgárság burzsoá nacionalizmusa ellen.

■ ■ ■ A VI. kongressus határozataiban azonban, bár azt felismerik, hogy az egységfront-taktika megnöveli a jobboldali opportunizmus veszélyét, csak elvontan beszélnek a burzsoá nacionalizmus minden válfaja elleni engesztelhetetlen harcról. A kispolgári, paraszti nacionalizmus elleni harc konkrét feladatát nem tűzik ki, viszont megkövetelik a széles néptömegek nemzeti érzésének tiszteletben tartását. A dolog azonban nem úgy áll, hogy az egyik oldalon található a burzsoá nacionalizmus, a proletár osztályharc szempontjából negatív elemeivel, a másik oldalon pedig a széles néptömegek nemzeti érzése, a proletár osztályharc szempontjából semlegesíthető, vagy pozitív, vagy osztályharcossá átalakítható elemeivel. A dolog úgy áll, hogy a burzsoá nacionalizmus és a széles néptömegek nemzeti érzése ugyanannak a burzsoá ideológiának a megjelenési formája, és a burzsoá nacionalizmus elemei a széles néptömegek érzéseiben is fellelhetők.

Nem lehet szemrehányást tenni a VII. kongresszusnak azért, mert nem vette fel a harcot a kispolgári, paraszti nacionalizmussal. Küszöbön állott a fasizmussal való élet-halál küzdelem. Ebben a küzdelemben meg kellett nyerni a széles tömegek támogatását, s az erre irányuló akció eredményességét veszélyeztette volna, ha a kommunisták egyidejűleg támadják a tömegek nacionalista ideológiáját. Még nehezebbé vált ez azokban az országokban, amelyekben a kommunisták harca a fasizmus ellen és a szocializmus megvalósításáért utóbb közvetlenül a nemzeti függetlenségért vívott harc alakjában folyt. De látni kell a következményeket. Minthogy a népi nacionalizmus elleni harc elmaradt, lehetőség nyílt arra, hogy a kispolgári világnézet nacionalista elemei behatoljanak a kommunista munkásmozgalomba. E mellett egyik-másik párt vezetése — gondoljunk Sztálinra vagy Magyarországon Rákosira — tudatosan ideológiai engedményeket tett a nacionalizmusnak, hogy könnyebben megnyerje magának a nacionalizmus által befolyásolt kispolgári és paraszttömegeket.

Igy alakult ki az a szemlélet, amelyben a nemzeti kérdés elveszítette az osztályharc, a szocializmus szempontjából bírt csupán taktikai jelentőségét. A nemzeti kérdés az osztályharc, a szocializmus mellett önálló jelentőségre tett szert, és a nemzeti függetlenség abszolút értékévé változott. E nacionalista szempontok alapján azután azokat vádolták nemzeti nihilizmussal, a nemzeti érzés lebecsülésével, akik a nemzeti kérdést, Marxot és Lenint követve, feltétlenül alárendelték a proletár osztályharc és a szocializmus érdekeinek. A történetírásba pedig bevonultak az osztályharcok mellé a nemzeti függetlenségért vívott harcok, mint a történeti haladásnak az osztályharcokkal egyenlő rangú tényezői.

A VII. kongresszus óta a történeti helyzet gyökeresen megváltozott. A fasizmus vereséget szenvedett. Nemcsak a Szovjetunió került ki győztesen a háborúból, hanem új szocialista nemzetek keletkeztek. Ezek megszüntették a társadalom addigi, kizsákmányoláson nyugvó osztályszerkezetét. Az antagonista osztályellentétek megszűnésével a haza és a nemzet fogalma új, szocialista tartalomra tett szert. A nemzeti eszme a dolgozók érdekegységének jelképévé

¹⁸ „A nemzetek önrendelkezési jogáról”. Uo. 20. köt. 422—423. 1.

lett, és szocialista alakjában elválaszthatatlanul összeforrt a proletár internacionalizmus eszméjével. A szocialista országokban a nemzeti függetlenség osztálytartalma is megváltozott. Védelme a szocialista társadalmi rend védelmét jelenti az imperialista hatalmakkal szemben és közös ügye az összes szocialista országnak.

A szocialista nemzetek a szocializmus építése folyamán egyre jobban erősítik egymás közötti gazdasági, politikai és kulturális kapcsolataikat. Azon az úton járnak, ha ennek az útnak az elején is, amely minden nemzet munkásainak egybeolvadása felé vezet. Azok a történeti körülmények, amelyek következtében nacionalista szempontok áramlottak be a kommunista munkásmozgalmába, megszűntek. Olyan új történeti viszonyok keletkeztek, amelyek parancsolóan megkövetelik a nacionalista szempontok kiküszöbölését és az osztályharcos szempontok következetes érvényesítését.

Magyarországon ma és még sokáig a szocialista építő munkát a szocialista nemzet keretében folytatjuk. Ezért nagy figyelmet kell szentelnünk a tömegek nemzeti érzésének és az ebben kifejezésre jutó politikai erőnek. De éppen ezért ebben a kérdésben nem tanúsíthatunk passzivitást. A nemzeti érzést nem fogadhatjuk el adott formájában, úgy, ahogy azt a burzsoá rend hátrahagyta, mert ez lemondást jelentene a nacionalizmus elleni küzdeletről. A nemzeti érzés közvetlenül a burzsoá ideológiából ered, s ezért elkerülhetetlenül reakciós vonások tapadnak hozzá. A nemzeti érzést, Lenin nyomdokain haladva, meg kell tisztítanunk reakciós elemeitől, és össze kell kapcsolnunk az osztályharcos proletár internacionalizmus szellemével. Ennek eszköze a nacionalizmus ellen folytatott ideológiai harc, amelynek segítségével a tömegek szocialista tudatát emeljük magasabb fokra. Ezt a harcot a történettudománynak is meg kell vívnia, mert az emberek történeti tudata, az, hogy az emberek hogyan tekintenek saját múltjukra, befolyásolja jelen magatartásukat és a jövő fejlődéséről alkotott képüket is. *Ezért* fontos, hogy az ideológiai harcot a történettudományban is megvívjuk, s hogy harcoljunk a történetiszemléletünkbe, a marxista történetiszemléletbe befurakodott nacionalista szempontok ellen.

II

Cikkem a Bocskai—Rákóczi-korszak történetével anélkül foglalkozott, hogy a szembenálló osztályerőket és az eseményeket a társadalmi haladás szempontjából értékelte volna. Miért kellett így eljárni? Azért, mert a marxista történettudomány eddig még nem fejtette ki összefüggő, minden esetre kiterjedő formában a történeti események értékelésének elméletét.

Vannak persze olyan események vagy folyamatok, amelyeknek haladó jellege általánosan elismert és nem is vitatható. Ilyenek pl. általában az állami centralizáció (a feudalizmus korában), továbbá a burzsoá-nemzeti mozgalmak és a polgári forradalom, és természetesen az osztályharcos munkásmozgalom, betetőzésével, a szocialista forradalommal. Ezekben az osztályharc erői működnek, amelyek a történeti haladás legfőbb tényezői. Az előbbi folyamatokban azonban ellentétes osztályerők ütköznek össze, s az uralkodó felfogás megkívánja, hogy a történetíró minden esetben állást foglaljon a haladónak tekintett osztály vagy osztálypárt mellett, tehát az ellentétes osztály vagy osztálypárt ellen.

Itt többnyire Leninnek abból a tételéből indulnak ki, hogy a materializmus „magában foglalja a pártosságot, amely arra kötelez, hogy az események minden megítélésénél közvetlenül és nyíltan egy bizonyos meghatározott társadalmi csoport álláspontjára helyezkedjünk”. Azonban Leninnek ez a megjegyzése az előttünk folyó eseményekre, napjaink harcaira vonatkozik, és azt a követelményt állítja fel, hogy azokhoz a ma haladó osztálya, a munkásosztály szempontjából foglaljunk pártosan állást.¹⁹ Ha ezt a követelményt a múlt eseményeit elemző történésznek szegezzük, megoldhatatlan ellentmondásokba kergetjük, egyszerűen mert a haladást, amióta osztálytársadalmak léteznek, igen gyakran, sőt szabály szerint — amely alól persze fontos kivételek is vannak — nem a dolgozó és kizsákmányolt osztályok, hanem a kizsákmányoló osztályok képviselik, ugyanakkor, amikor a haladás árát a dolgozó és kizsákmányolt osztályok fizetik.

Marx egyhelyütt azt írja: „Csak ha majd egy nagy szociális forradalom urrá lesz a burzsoá korszak eredményein, a világpiacon és a modern termelő erő-kön, és ezeket a leghaladottabb népek közös ellenőrzésének veti alá, csak akkor nem lesz majd többé az emberi haladás ahhoz a szörnyű pogány bálványhoz hasonlatos, aki csak a megöltek koponyájából issza a nektárt.”²⁰ Ezt az idézetet még számos más Marx- és Engels-idézettel lehetne szaporítani. De ez felesleges. Vegyünk inkább egy-két konkrét történeti eseményt, amelyekkel kapcsolatban a történetírónak pártosan kellene állást foglalnia a haladás erői mellett.

A XVI. században és későbbben is az angol földbirtokosok elűzték a parasztokat földjeikről, hogy az addigi feudális kisüzemi termelés helyén kifejlesszék a nagyüzemi polgári termelőerőket. A parasztok elkeseredetten ellenállottak, védelmezték a feudális termelési formákat, de vereséget szenvedtek. Az elűzött parasztokból csavargók, koldusok lettek, akik elárasztották egész Angliát. Az állam ezt a földönfutó tömeget drákói törvényekkel igyekezett kordában tartani. Másik példa. A XVII. században a francia királyi hatalom, megtörve a nagyfeudálisok ellenállását, véget vetett a feudális anarchiának, és létrehozta a nemesség hatalmát kifejező abszolút monarchiát, amelynek keretében a polgári-ipari termelőerők fejlődésnek indultak. Az egész folyamatot folytonos paraszt (és plebejus) felkelések kísérték, mert az abszolút államapparátus kiépítése és fenntartása elviselhetetlen adóterhet zúdított a dolgozó tömegekre. A felkeléseket leverték, az elfogott felkelőket tömegesen akasztották fel, vagy kerékbe törték.

Kik képviselték a haladást a szembenálló osztályok közül az előbbi esetekben? Angliában nyilvánvalóan a földbirtokosok és Franciaországban a nemesi abszolút monarchia. De állást foglalhat-e pártosan a marxista történetírás a földbirtokosok és az abszolút monarchia mellett, tehát a tönkretett és agyonkínzott parasztok ellen? Nyilvánvalóan nem. Engels egyhelyütt megdicsér egy német polgári történészt, aki „forradalmi ösztönét” követve, a német parasztháború történetével foglalkozó munkájában „lépten-nyomon kiáll az elnyomott osztály ügyéért”.²¹ A marxista történész sem járhat el másképpen, hiszen a forradalmi szenvedélyt nála is fel kell, vagy legalábbis fel lehetne tételezni.

De mi lesz akkor a haladás mellett való pártos állásfoglalással? Az, hogy a történeti valósággal ellentétben, ilyen vagy olyan mesterkéltséggel indoklással, a

¹⁹ Lenin : „A narodnyikság gazdasági tartalma és ennek kritikája Sztruve úr könyvében”. Uo. I. köt. 380—381. l.

²⁰ Az indiai brit uralom eljövendő eredményei. Marx—Engels Válogatott művek. I. köt. Szikra. 334. l.

²¹ A német parasztháború 1870-ben írt előszava. Ld. uo. I. köt. 621. l.

parasztmozgalmakat nyilvánítják haladóknak. Az angliai parasztkisajátítással kapcsolatban pl. arra fognak hivatkozni, hogy a polgári termelőerők gyorsabban fejlődtek *volna, ha* a parasztek visszaverik a földbirtokosok támadását, és ők maguk fognak hozzá kisbirtokaikon a polgári termelőerők fejlesztéséhez. Csak-hogy ezt a kérdést a történet eldöntötte. Az adott erőviszonyok mellett a parasztek nem győzhettek. (A parasztek hihették, hogy győzni fognak, de a történetíró feltárja az okokat, amelyek következtében nem volt reális lehetőség arra, hogy győzzenek.) A francia abszolút monarchiával kapcsolatban azt fogják hangoztatni, hogy a parasztek termelőerőiket védelmezték, amikor szembeszállottak az állami adókizsákmányolással, és ezért haladó szerepet játszottak. De a XVII. századi Franciaországban a történeti haladás központi kérdése nem a paraszti termelőerők állapota, hanem az abszolút monarchia megteremtése volt, amely előmozdította a polgári-ipari termelőerők fejlődését és ezzel a haladó termelőerők kibontakozását. A parasztek tehát, akik szembefordultak az abszolút monarchiával, a haladás erőivel szegültek szembe.

Beszélni lehetne még a realitás vagy az utópia nyílt kérdéseiről. (A vagyoni-közösséget hirdető Babeuf volt-e a maga idejében haladó, vagy a burzsoá direktórium korrupt figurái? Vagy, magyar vonatkozásban: a 48-as forradalomban Petőfi plebejus-demokrata koncepcióját, vagy Kossuth nemesi-polgári koncepcióját kell-e haladónak tekinteni? Kívánhatja-e a pártosság, hogy Babeuf és Petőfi törekvéseivel szembeforduljunk?) Foglalkozni lehetne azzal az esettel, amikor a harcoló osztályok valamennyien szembe állanak azzal az iránnyal, amelyet utóbb a haladó fejlődés megvalósított. (Engels szerint ez volt a helyzet a német parasztháborúban.)²² De mindezt most mellőzni lehet, a lényeg az, hogy, amint Marx és Engels nemegyszer kifejtette, a történetben ellentmondás áll fenn a haladás és a dolgozó osztályok közvetlen érdekei között. Ezt az ellentmondást nem lehet a logika eszközeivel feloldani. Azok, akik ezt megkísérlik, hamis útra tévednek és szembekerülnek a marxizmus történet szemléletével. Ezen az úton jött létre a haladást képviselő paraszti hamis történeti alakja, amelyet ezután a marxizmusba benyomult nacionalista felfogás megtetézett a honvédő paraszti nem kevésbé hamis alakjával. A haladás és a dolgozó osztályok közvetlen érdekei között fennálló történeti ellentmondást csak maga a történet oldja fel, amikor „a szociális forradalom urrá lesz a burzsoá korszak eredményein”. Ettől kezdve a dolgozó osztályok, élükön a munkásosztállyal, maguk viszik előre a társadalmi haladást, amelynek érdekei most már egybeesnek saját közvetlen érdekeikkel.

A mondottakból mindenesetre kitévnik, hogy a marxista történettudomány nem oldotta meg eddig véglegesen a történeti események értékelésével kapcsolatos problémákat. A problémák fenti futólagos áttekintése természetesen nem tart és nem is tarthat igényt arra, hogy ezt a bonyolult feladatot elvégezze. Legfeljebb, vagy legjobban esetben, ha helyes úton jár, a legáltalánosabb keretet rajzolja fel, amelyen belül e sokrétű probléma megoldását keresni kell. De azt feltehetőleg megvilágítja, hogy az értékelés ma még sok esetben miért problematikus. Emellett a problematikus esetek jó része éppen a feudalizmus történetére, vagy, a tárgyat korlátozva, a magyar feudalizmus történetére esik. A cikknek azért kellett mellőznie az értékelést, s azért kellett beérnie egyelőre azzal, hogy okozati összefüggéseiben vázolja fel a kor osztályharcait. De a tények összefüggésének feltárása vagy az erre való törekvés mindenesetre előfeltétele a tények értékelésének és ezt készíti elő.

²² A német parasztháború, Szikra. 1949. 114—115. l.

Ami a magyar történet konkrét kérdéseit illeti, itt néhány a jobbágyok helyzetére vonatkozó általános megjegyzést kell előrebocsátani. A jobbágyok helyzetét alapvetően nem az jellemzi, hogy nincsenek vagy alig vannak nemzetközi kapcsolataik. A jobbágyok általános helyzetét, mint minden más kizsákmányolt és elnyomott osztály helyzetét, alapvetően az jellemzi, hogy kibékíthetetlen érdekellentét választja el őket a kizsákmányoló és elnyomó osztálytól, ebben az esetben a nemesi-földesúri osztálytól. A jobbágyok különleges helyzetét nem az jellemzi, hogy birtokában vannak a munkaeszközöknek s ennél fogva objektív érdekek fűzik őket a fennálló társadalmi közösséghez. A jobbágyok különleges helyzetét az jellemzi, hogy, ellentétben a proletariátussal, amelynél a kizsákmányolás feltétele az, hogy ki van zárva a munkaeszközök tulajdonából és birtokából, a jobbágyok kizsákmányolásának feltétele az, hogy birtokában és részben tulajdonában vannak a földnek és az egyéb munkaeszközöknek. A jobbágyokat és a munkásokat egyképpen kizsákmányolják, csupán kizsákmányolásuk formája különbözik. De a kizsákmányolás meghatározott formája nem teremt semmiféle objektív érdekközösséget a jobbágyok és a feudális társadalom, vagyis (minthogy a feudális társadalom alapvetően a jobbágyokból és nemesi földesurakból áll) a jobbágyok és a nemesi földesurak között, mert a kizsákmányolás formája nem változtat a kizsákmányolás tényén, amely kibékíthetetlen érdekellentétre vezet a jobbágyok és a földesurak viszonyában. A jobbágyok helyzete abban különbözik még a munkások helyzetétől, hogy a jobbágyok kizsákmányolása nyílt és azért osztályellentétük a földesurakkal szemben kezdettől fogva éles. A munkások kizsákmányolását viszont elleplezik a formális polgári szabadságjogok, s ezért osztályellentétüket a tőkéssekkel szemben az előrehaladó társadalmi fejlődés tárja fel és élesíti ki. (A papnak beszolgáltatandó tized világos, mondja Marx, nem úgy, mint a munkás kizsákmányolása.) Magától értetődik, hogy amint a kibékíthetetlen osztályellentét nem zárja ki a munkások és a tőkészek átmeneti politikai együttműködését, úgy a jobbágyok és a földesurak ideiglenesen szintén együttműködhetnek közös célok érdekében. Más kérdés az, hogy amint a burzsoázia az együttműködés jelszavait mindig a munkások becsapásának eszközévé változtatja át, ugyanúgy a nemesi földesurak is rászedik a jobbágyokat, amikor ígéretésekkel maguk mögé állítják őket. (Bocskai éppúgy kivégeztette utóbb a hozzá csatlakozott Lippay Balázs hajdúkapitányt, mint Rákóczi az elsők között melléje állott Kiss Albert jobbágyhadnagyot. Esze Tamás életét „véletlen” kuruc golyó oltotta ki.) A különbség itt az, hogy a jobbágyoknak, a munkásokkal ellentétben, nincs pártjuk, amely a történeti tapasztalatok birtokában megtudná őket védeni a kizsákmányoló osztály demagógiájától.

Az osztálytársadalmak történetének lényege az egymással homlokegyenest szembenálló osztályok harcának története. A magyar történetnek azt az évszázadát, amely a Bocskai-kortól a Rákóczi-korig terjed, a nemesi földesurak és a jobbágyok közt folyó osztályharc rendkívüli kiélesedése jellemezte. Erre a századra esik a jobbágyok végleges röghöz kötése, a robot szertelen megnövelése, a mezővárosi szabadabb fejlődés megbénítása, a paraszti árutermelés elfojtása. Mindezt megtették még a feudális központi államhatalomnak, a központosított földesúri erőszakszervezetnek egyre növekvő terhei. A korszak történetének alapfolyamata tehát a jobbágyság végső leigázása és elnyomórítása, a jobbágyok letiprása a földesurak által. Ezt az alapvető folyamatot homályosította el a nacionalista polgári történetírás, amikor a korszak történetének lényege gyanánt a nemzeti elnyomás, konkrétan az osztrák elnyomás elleni függetlenségi és szabadságharcokat tüntette fel. Cikkem ezzel a felfogással szemben rámutatott

arra, hogy a nemzeti mozgalmak mögött, legalábbis a Bocskai- és Rákóczi-korban, a mozgalmak kezdeményezőitől (Rákóczitól vagy Esze Tamástól) nem akartan, az osztályelnyomás súlya által meghatározott antifeudális paraszfelkelések állottak, amelyek egyaránt irányultak a magyar nemes és a német zsoldos ellen. Ezeket a felkeléseket azután a nemesség, amely különben nem mozdult volna meg, a saját rendi céljaiért vívott harcokká alakította át, és ezek érdekében kidolgozta és felhasználta a feudális hazafias-nemzeti ideológiát.

A nemzeti elnyomás kérdését nem kellett itt érinteni. Mert ha volt is nemzeti elnyomás, a mozgalmak alapját és indító okát nem ebben kell keresni, hanem a jobbágyok elnyomásában saját földesuraik által. Enélkül a nemzeti mozgalmak nem robbantak volna ki. (A nemesek nem állnak Bocskai vagy Rákóczi mögé, ha nem kényszeríti erre őket a felkelt jobbágyoktól való félelem.) De a vitában felmerült a nemzeti elnyomás kérdése is. Hogyan áll tehát ez a kérdés?

A szó pontos, marxista értelmében nem lehet feudális nemzeti mozgalomról beszélni. A marxizmus nemzeti mozgalmon azt a haladó mozgalmat érti, amely mögött a burzsoázia törekvése rejtőzik, saját nyelvközösségi területének egyetlen belső piacban egyetlen nemzeti állam keretében való összeforrasztására. A Bocskai—Rákóczi-kor történetében nemhogy a burzsoázia ilyen törekvései, de a nemességnek polgárosodásra irányuló haladó törekvései sem játszottak meghatározó szerepet, mint később, 1848-ban és az ezt megelőző időben. De az kétségtelen, hogy a feudális rendben élő etnikai és állami közösséget, ennek dolgozó osztályait, sőt uralkodó osztályát is sújthatja idegen elnyomás. Egyszerűség kedvéért ilyen esetben is beszélhetünk nemzeti elnyomásról. A kérdés mindenestre nem a nemzeti szó használatán, hanem az elnyomás tényén fordul meg. Csak ügyelni kell arra, hogy a nemzeti szóval együtt a valódi, polgári-nemzeti mozgalmak vonásait is ne vigyük át az egészen más jellegű feudális nemzeti mozgalmakra.

A nemzeti elnyomásról azonban nem elég beszélni, hanem a nemzeti elnyomás tényét is bizonyítani kell. A polgári történetírásnak se tényanyaga, se szemlélete nem elégséges ahhoz, hogy a nemzeti elnyomásról a Bocskai—Rákóczi-korszakban világos és határozott képet alkossunk. A marxista kutatás pedig eddig még nem tárta fel az igényeinek megfelelő tényanyagot, s azért ezt nem is elemezhetette. Így csak néhány szempontra lehet itt utalni, amelyek a kérdés eldöntésénél számba jöhetnek.

Nyilvánvalóan a Habsburg-hatalom osztályjellegéből kell kiindulni. A Habsburg-hatalom az alája tartozó országokban a feudális nemesi osztály uralmát képviselte a parasztsággal szemben. Idegen feudálisok uralmát képviselte-e Magyarországon? Alapjában nem. Időnként ugyan, hol kisebb, hol nagyobb mértékben, idegen feudális elemeket is birtokhoz juttatott az országban, de a magyar feudális földesurak nagymértékű kiszámítására, mint pl. Csehországban, sohasem került sor. A Habsburg-hatalom Magyarországon egészében a magyar földesúri osztály uralmát képviselte, ennek kizsákmányoló hatalmát védte és oltalmazta a magyarországi parasztokkal szemben, ha kellett, fegyveres erővel is. (Ellentétben a török hódítással, amely megsemmisítette a magyar földesúri osztály anyagi, kizsákmányoló hatalmát, persze azért, hogy ennek helyébe a török kizsákmányoló rendszert állítsa.) Más szóval, ami a dolog lényegét illeti, a Habsburg-hatalom nem a magyar földesúri osztályt, hanem a magyarországi jobbágyságot nyomta el, nem ellentétben a magyar földesurakkal, hanem szövetségben velük. Ez a magyarázata annak, hogy a magyar nemesi földesurak önként, saját kezdeményezésükre, „nemzeti sérelmeik” ellenére sem fogtak fegy-

vert a Habsburg-hatalom ellen, se a Bocskai-korban, se a Rákóczi-korban, és tartózkodtak ettől a közbeeső időben is.

Ez a nemzeti elnyomást még nem zárja ki. A nemzeti elnyomásnak, mint mindenféle elnyomásnak, alapvető gazdasági és osztálytartalma van, meghatározott kizsákmányolási viszonyt fejez ki, értékek, munkatermékek ellenérték nélkül való kiszivattyúzását jelenti az országból. A kizsákmányolási viszonyoknak azonban két oldala van, a kizsákmányoló és a kizsákmányolt viszonyából áll. Ahhoz tehát, hogy a kizsákmányolás kérdésében tisztán láthassunk, egyaránt ismernünk kell a kizsákmányolás természetét és a kizsákmányoló idegen csoportot. Az utóbbi főleg az a társadalmi csoport lehetne, amely a Habsburg-monarchiában a hatalmat ténylegesen gyakorolta, és a hatalom gyümölcseit learatta. Ahhoz viszont, hogy erről helyes képünk legyen, ismernünk kell a XVII. századi Habsburg-monarchia gazdasági szerkezetét és politikai felépítményét. Nem mondhatjuk, hogy az utóbbiakat alaposan ismerjük, és az osztrák (polgári) történettudomány eredményei sem könnyítik meg a tájékozódást. Mégis, a hatalom közvetlen birtokosát az un. udvari arisztokráciában láthatjuk, amely szoros kapcsolatban állott a nagykereskedő tőkésekkel.

Nemzeti elnyomásról lévén szó, nem lényegtelen az a kérdés, hogy milyen volt az etnikai jellege ezeknek a csoportoknak. Osztrákok, vagyis osztrák-németek voltak? Ezt magukról a Habsburgokról nem lehet elmondani. Ezek nyelvükre és nevelésükre nézve spanyolok voltak, vagy méginkább, egy többnyelvű, katolikus-jezsuita kultúra képviselőinek tekinthetők. (Az első valóban osztrák-német Habsburg-uralkodó Mária Terézia volt.) Az udvari arisztokráciában valószínűleg nagy szerepet játszottak az osztrák-németek. Mellettük azonban nemcsak csehakat, és — a hatalom periferiáján — magyarokat találni, hanem mindenféle nemzetközi, olasz, német birodalmi, francia elemeket — mint ezt a magyar történelemben szereplő Habsburg-generálisok névsorának egyszerű áttekintése is mutatja. (Savoyai Eugén, Ausztria nagy hadvezére és államférfia a korszak végén, pl. francia származású volt.) A nagytőkések közt, úgy látszik, kiemelkedő helyet foglaltak el az olaszok, de magyarországi német is akadt közöttük. Mit jelent ilyen körülmények között az a fogalom, hogy osztrák elnyomás? A Bocskai-korban mindenesetre annyit jelentett, hogy a magyar, cseh és osztrák-német rendek szövetségre léptek egymással a központi hatalommal szemben, illetve a központi hatalmat gyakorló vegyes, talán még azt is mondhatni, hogy nemzetközi jellegű udvari arisztokrácia ellen.

Mi jöhet itt számba mint a kizsákmányolás eszköze? Elsősorban az adó, a fogyasztási adó is, — az adóhoz számítva a zsoldosok illegális és anarchikus „adószedéseit” is, amelyek fosztogatásból és harácsolásból erednek — és a központi hatalom által osztogatott kereskedelmi monopóliumok. Az adó és a monopólium azonban önmagában még nem a nemzeti elnyomás eszköze. A XVII. században minden centralizálódó vagy abszolút hatalom súlyos adót szedett, és az adóval, valamint a legalább részben mindig idegen származású zsoldosoktól eredő sanyargatásokkal, megtévezve a feudális kizsákmányolást, agyonnyomorította a népet, amelynek termelőerői nem bírták el, a feudálisok közvetlen eltartása mellett, a központosított államszervezet terheit is. Ugyanílyen normális, az állami pénzügyek ziláltságával szoros kapcsolatban álló eszköz volt a monopóliumok adományozása. (Az adókra példa a XVII. században különösen Franciaország, a monopóliumokra pedig különösen Anglia.) Ha Magyarország megtartotta volna önálló államiségét és központosított államszervezetet épített volna ki, éppúgy megismerkedett volna az előbbi terhekkel, mint a Habsburg-monarchia keretében. (Erdély

Bethlen Gábor alatt meg is ismerkedett a monopóliumokkal, amint korábban Mátyás király Magyarországon a központosított államhatalom adórendszerével. A Császár Péter-féle parasztfelkelést viszont nem idegen, hanem magyar zsoldosok garázdálkodása váltotta ki. A hajdúk éppoly kiméretlenül sanyargatták a népet, mint az idegen zsoldosok. 1645-ben a nép fel is kelt I. Rákóczi György hajdúi ellen és vele szemben a császáriakat támogatta.) Önmagukban tehát ezek a terhek csak látszólag eszközei a nemzeti elnyomásnak. Valójában arról van szó, hogy a társadalom szükségszerű belső ellentéte az osztályok és a központi hatalom (a mögötte álló osztálycsoport) között, külső, nemzeti ellentét alakjában valósul meg, azért, mert az ország egy szélesebb államszervezetnek része, amelyben a központi hatalom idegen jellegű. Ennek következtében az előbbi terhek az idegen uralom terheinek tűnnek fel, holott a valóságban nem mások, mint a társadalmi fejlődés szükségszerű terhei.

Az adó és a monopólium csak akkor tekinthető Magyarország nemzeti kizsákmányolása, nemzeti elnyomása eszközeknek, ha az udvari arisztokrácia, amely a központi hatalmat gyakorolta és a vele érdekközösségben álló kereskedelmi nagytőke arra használta fel hatalmát, hogy Magyarországot az uralma alatt álló többi országhoz képest, figyelembe véve termelőerőinek fejletlenségét is, aránytalanul sújtsa az adók és monopóliumok terheivel. Ez ténykérdés, amelyet lehet, hogy időszakonként másképp kell majd megválaszolni, de ma még, pontosabb adatok hiányában, véglegesen eldönteni nem lehet. Annyi azonban már ma is valószínűnek látszik, hogy a monopóliumok, árfelhajtó hatásukkal, jóval súlyosabban terhelték az árutermelés terén haladottabb osztrák—cseh tartományokat, mint az elmaradottabb Magyarországot.

Felmerülhet az a kérdés, hogy Magyarország és az osztrák—cseh tartományok egymásközi áruforgalma nem vezetett-e már ebben az időben egyenlőtlen csereére Magyarország kárára. Valószínű, hogy ez volt a helyet, mert az egyenlőtlen csere politikai függés hiányában is szabályszerűen kifejlődik az elmaradottabb és a fejlettebb ország viszonyában. Úgy látszik azonban, hogy az egyenlőtlen csere ebben az időben — a Bocskai—Rákóczi-korszakban — mégcsak kevésbé függött össze a központi hatalom és Magyarország politikai viszonyával, a központi hatalom gazdaságpolitikai rendszabályaival, s így nemigen vonható a nemzeti elnyomás szűkebb fogalma alá. A magyar nemesség mindenesetre szívesen vásárolta a jobb minőségű osztrák—cseh árukat, és nem gondolt a hazai ipar védelmével, amelynek fejlődését, városellenes törvényhozásával, még akadályozta is.

Meg kell még jegyezni, hogy a nemzeti elnyomás, amelyen a magyarság elnyomását értik, már azért is pontatlan fogalom, mert amennyiben Magyarország kizsákmányolása ebben a korban bizonyítható, ez nemzeti különbség nélkül sújtotta elsősorban a paraszttömegeket. Amint a kizsákmányolók oldalán erősen nemzetközi jellegű csoporttal, úgy a kizsákmányoltak oldalán is nemzeti szempontból vegyes összetételű tömegekkel van dolgunk.

Az megállapítható, hogy a magyar feudális nemzeti mozgalmak, céljukat, erejüket és eredményeiket nézve, egyaránt korlátoltak voltak. Korlátolta őket az a tény, hogy a feudális magyar társadalom a nemesek és a jobbágyok ellentétes érdekű osztályaira hasadt, amelyek között ádáz osztályharc dúlt. A feudális magyar társadalom nem volt képes szilárd központi hatalmat létesíteni, amely féken tartotta volna a társadalmat feszítő osztályellentéteket. Ezért Magyarországnak el kellett veszítenie állami függetlenségét, míhelyt olyan államokkal került szembe, amelyek szilárd központi hatalommal rendelkeztek. A feudális

anarchiában vergődő Magyarország elbukott a centralizált török hatalommal szemben és, osztályellentétektől mardosva, nem szerezhette vissza állami függetlenségét a centralizált Habsburg-hatalommal szemben. Ez a döntő körülmény a feudális nemzeti mozgalmak megítélésénél, s nem az, hogy e mozgalmakat haladóknak kell-e tekinteni. Csehország és Lengyelország példája ugyanezt mutatja. A cseh jobbágyok közömbösen nézték, hogy a Habsburgok leverik gyűlölt uraikat és megfosztják Csehországot állami függetlenségétől. A lengyel urak pedig, feladva Lengyelország állami függetlenségét, idegen centralizált hatalmakhoz fordultak, hogy megkapják tőlük azt a védelmet saját jobbágyaikkal szemben, amelyet széthulló államszervezetük nem tudott biztosítani. A magyar reformnemzedék levonta a történelmi tanulságokat. Felismerte, hogy Magyarország csak akkor nyerheti vissza erejét, ha véget vet a feudális érdekellentétnek és megvalósítja a polgári rendet, amelyet a reformnemzedék az érdekek egyesítésének tekintett. Ez a valódi nemzeti mozgalom azonban újra elbukott, a nemzetközi erőviszonyok mellett nem utolsósorban a feudális társadalom továbbható osztályellentmondásain, a polgárosuló nemesség szűkkeblűségén és a felszabaduló jobbágyság ősi bizalmatlanságán. Az érdekek egyesítése helyett pedig kibontakoztak a polgári társadalom új osztályellentétei.

III

Az elmondottak után mindössze néhány fontosabb kérdést kell még tisztázni.²³

Ilyen mindenekelőtt az az állítás, hogy a feudális korszak parasztmozgalmai a Bocskai-kortól a Császár Péter vezette felkelésen és a hegyaljai felkelésen át egészen a Rákóczi-korig, döntően az idegen elnyomás ellen irányultak. Nem utolsósorban ezen az állításon nyugszik az a hamis tétel, hogy a magyar nép története az osztályharcok mellett a függetlenségi és szabadságharcok sorozatából áll.

A szóbanforgó parasztmozgalmakat a „függetlenségi harcok” szempontjából három típusba lehet sorolni. (A következő történelmi tényállás jórészt a Benczédi László, Benda Kálmán, Makkai László és Várkonyi Ágnes műveiben feltárt újabb forrásanyagon alapul.) Az elsőbe az 1631—32. évi Császár Péter-féle felkelés tartozik. Ez közvetlenül a parasztokon élősködő katonák dúlásai, fosztogatásai miatt tört ki. De megtévesztő dolog ezzel kapcsolatban *császári* zsoldosokról beszélni és ezen a címen a felkelést az idegen elnyomás számlájára írni. *Idegen* elnyomásról éppen ezekben az évtizedekben lehet legkevésbé szó, amikor a magyar nemesség, kihasználva azt, hogy a Habsburgokat teljesen lekötötte a harmincéves háború, a Habsburg-hatalom ellen, mintegy annak háta mögött kiépítette és mindenféle módon körülbástyázta a maga lengyeles típusú rendi államszervezetét. Ebben az időben Magyarországon kevés idegen zsoldos akadt. A Felső-Tiszavidéken, ahol a felkelés kitört, a haderő túlnyomóan magyar katonákból állott. A parasztokat sanyargató magyar katonaság kétféle alakulat-

²³ A haza-nemzet fogalomkörének történelmi fejlődésével, amely Elekes Lajos vitacikkének tárgya, a „Kritika” 1. számában megjelenő, „A hazafias-nemzeti ideológiáról” című cikkem foglalkozik. Az utóbbira, illetve az annak alapját alkotó akadémiai előadásra reflektál Sötér Istvánnak az Új Írás ez évi 6. számában és részben Mőd Aladárnak a 7. számában megjelent vitacikke.

ból került ki. Az egyik a végvári helyőrség, amelynek parancsnokai magyar várkapitányok, Bosnyák Tamás (Bocskai volt alvezére), Kátay János, Csáky István stb. voltak. A másik alakulatba a rendi zsoldos csapatok tartoznak: Eszterházy Miklós nádor kapitányának, Kovács Péternek és a kassai főkapitány-helyettesnek, Bornemissza Jánosnak a magyar zsoldosai. (Kovács Péter és Bornemissza János korábban Bethlen Gábor szolgálatában állottak.)

A parasztek tehát közvetlenül és lényegileg, a magyar rendi államhatalom magyar katonái erejének visszaélései ellen, az „afféle rend nélkül és istentelenül élő hadak” ellen keltek fel. Ami a Habsburg-hatalom szerepét illeti, a parasztkapitányok feleskették a felkelőket arra, hogy császáruk ellen nem fordulnak és, a későbbi egyezkedések alatt, nem bízva a rendi államhatalom nemesi képviselőiben, a maguk biztosítására császári hitlevelet követeltek. Ez volt a felkelés körül a Habsburgok egész szerepe, azon kívül, hogy II. Ferdinánd császár, bonyodalmaktól tartva, a felkelőkkel való megegyezést ajánlotta. A magyar rendi államszervezet vezetői, Eszterházy Miklós, Pázmány Péter, de I. Rákóczi György erdélyi fejedelem is, akik jobban ismerték a parasztmozgalmak törvényszerű tendenciáit, mint nem egy mai történész, a parasztek felkelésében olyan mozgalmat láttak, amely a földesúri hatalom ellen irányul, vagy elkerülhetetlenül a földesúri hatalom ellen fog fordulni. Ezért a magyarországi és erdélyi földesurak összefogtak a parasztek ellen. (Ez, ha úgy tetszik, valóban „nemzeti összefogás” volt.) A felkelést, mielőtt antifeudális lényege teljesen kibontakozhatott volna, Rákóczi György erdélyi csapatai nyomták el, fegyveres erővel.

A Császár Péter-féle felkelés a parasztmozgalmaknak azt a típusát képviseli, amelyek objektív alapjukban és szubjektív ideológiájukban egyaránt nélkülözik az idegen elnyomás elleni harc jegyeit. Objektív jellegénél fogva a Császár Péter-féle felkelés antifeudális mozgalom volt, amely kezdetben a feudális kizsákmányolást biztosító magyar rendi államszervezet katonái ereje ellen irányult, majd eljutott a földesúri robot mérséklésének követeléséig. A mozgalom ideológiájában viszont — a már említett esküben, de a későbbi megnyilatkozásokban is — békésen megfért a császár, sőt a földesurak iránti hűség hangoztatása az igaz hit, az ország és haza emlegetésével. (Ez egyúttal példa arra, hogy az ideológia fejtetőre állítva tükrözheti vissza az objektív törekvéseket. A feudális hűségfogadalom a feudális hűség ellen forduló mozgalom eszmei kifejezésévé válik.) Egy alkalommal, a szepesi bányavárosokhoz intézett kiáltványban, szó esett ugyan az idegen (zsoldos) nép eltávolításáról. De ez távolról sem volt a felkelés központi kérdése. Amikor a felkelő parasztek ezt követőleg Forgách Miklós kassai főkapitánnyal tárgyaltak, csak azokról az „isten igazsága kívül való” hadakról beszéltek, amelyek „az elmúlt esztendőkbén sok időktől fogva *támadtanak vala hazánkban*”, s ezek megsemmisítését követelték.

A második típusba azok a parasztmozgalmak tartoznak, amelyek az idegen elnyomás elleni harc jelszavára robbannak ki, de azután többé-kevésbé tiszta antifeudális felkelés alakjában bontakoznak ki, s közvetlenül mint ilyenek buknak el. Ezt a típust az 1697. évi hegyaljai felkelés képviseli. Ennek vezetője, Tokaji Ferenc, Thököly vitézlő rendjének volt hadnagya, abban a kiáltványban, amelyben a hazájukat szerető nemesekhez fordult, a felkelés célját a német iga lerázásában és a nemesi szabadságok helyreállításában jelölte meg. (Tokajiról egyébként maga Thököly említi, hogy a hadnagysága alatt álló katonák „sokféle rettenetes excessust” követtek el a nép ellen.) De a felkeléshez önként csak kevés nemes csatlakozott, viszont a parasztek tömegesen keltek fel. A parasztek azonban nemcsak az őket sanyargató német zsoldosokra és a magyar megyei adó-

szedőkre törtek rá, hanem a nemesi földesurakra és ezek tisztartóira is rátámadtak. Így például, más nemesek mellett, megölték Badinyi Jánost, II. Rákóczi Ferenc kedvenc jószágigazgatóját és gyerekkori nevelőjét. A felkelés jelszavai a mozgalmat csak annyiban korlátozták, hogy a parasztok nein bántották azokat a nemeseket, akik, hogy életüket és vagyonukat mentse, csatlakoztak a mozgalomhoz. A nemesség ezúttal is megértette, hogy valójában miről van szó. A parasztfelkelés leverésére megmozdult az egész feudális államapparátus, a császári hatalom szervei éppúgy, mint a rendi államhatalom szervei. A katonai akcióban a császári csapatok mellett részt vettek a megyék nemesi hadai, a Bercsényi Miklós ungi főispán vezette magyar végvári katonák, meg Debrecen és a hajdú városok.

A parasztmozgalmak harmadik típusa — a Bocskai- és Rákóczi-korszak parasztmozgalmi — kezdeti vonásaikban megegyeznek az előbbivel. A felkelés vezetői, Bocskai vagy Rákóczi, itt is az idegen elnyomás ellen hívták hareba a nemzetet. A felhívásra itt is parasztfelkelés tört ki, amely a nemesi földbirtokosok és a feudális államszervezet polgári és katonai, magyar és német képviselői ellen fordult, és csak azokat kímélte, akik félelemből a mozgalomhoz állottak. A nemesség kezdetben itt is harcra készült a felkelt parasztok ellen, és a császári csapatok segítségét várta. De ezen a ponton az események más irányt vettek. A nemesség ezúttal olyan parasztmozgalommal találta magát szemben, amely összefonódott egy-egy feudális nagyrú fegyveres fellépésével. A két erővel szemben a harc nem ígért sikert. Ezért a nemesség nagyrésze azt a megoldást választotta, hogy csatlakozott a feudális felkelés vezetőihez és ezek segítségével az antifeudális parasztfelkelést a központi államhatalom ellen vívott rendi szabadságharc útjára terelte. Ezt az tette lehetővé, hogy a parasztság előtt a feudális központi államhatalom adózási és katonai terhe az idegen uralom terhe gyanánt jelent meg. Az antifeudális parasztfelkelés a mozgalom e harmadik típusánál is elbukott, de a bukás útja az volt, hogy rendi szabadságharcra változott, amelyből a szemben álló osztályok közül — hacsak a Bocskai-kori hajdúkat nem számítjuk a parasztok közé — egyedül a nemesség húzott hasznot.

Az előbbi összefüggések felismerését s ezzel a nacionalista előítéletek leküzdését — ha a kérdés metodológiai oldalát nézzük — mindenekelőtt a mindmáig eleven provinciális szemlélet akadályozza. Ez a szemlélet bezárkózik a magyar történelem határai közé. Ahelyett, hogy más népek történetét is elemezné és ezen az úton törekedné az osztályharc törvényszerű vonásainak felderítésére, a magyar polgári történetírás labanc—kuruc ellentétének bűvkörében marad és a kuruc függetlenségi irányzat „eredményeit” öltözteti osztályharcos álruhába. Nem veszi észre, hogy ez az irányzat abban az időben alakult ki, amikor Magyarországon fejlődésnek indult a munkásmozgalom, s hogy a „függetlenségi és szabadságharcokat” azért helyezte a magyar történet központjába, hogy az osztályok együttműködését hangsúlyozza az osztályharcos szemlélettel szemben.

Az ukrán és a lengyel nép története a XVII. században az osztályharcnak ugyanazon vonásait mutatja, mint a magyar történet egyidejű korszaka, és ezzel beigazolja az előbbi vonások törvényszerűségét. 1648-ban Bogdán Hmelnyicki kozákjaival együtt fegyveres akcióba fogott, hogy Ukrajnát „felszabadítsa a lengyel rabságból”. Erre Ukrajnában általános parasztfelkelés tört ki. A parasztjobbágyok nemcsak a lengyel csapatok, tisztviselők és földesurak ellen fordultak, hanem az ukrán nemesi földesurakat is elűzték birtokaikról. A felkelésnek tehát antifeudális jellege volt. Az ukrán nemesség ekkor — és csak ekkor — csatlakozott Hmelnyicki lengyel-ellenes mozgalomához és átvette ennek

vezetését. Végül is a lengyelekkel megkötötték a zborovi békét, amelynek értelmében Ukrajna lengyel fenhatóság alatt maradt, de az ukrán nemesség kezébe kapta 3 ukrain vajdaság egész közigazgatási, bírósági és katonai szervezetét. A békét és az államapparátust azután Hmelnyciki és az ukrán nemesség arra használta fel, hogy helyreállítsa és megszilárdítsa az ukrán és lengyel földesurak megingott hatalmát az ukrán parasztjobbágyokkal szemben.

Így fest az ukrán „függetlenségi és szabadságharc” a feudalizmus korszakában. Hasonló képet mutat, persze más történeti körülmények között, a lengyelek küzdelme a svéd uralom ellen. 1655-ben Károly Gusztáv svéd király betört Lengyelországba és az ország nagyobb részét elfoglalta. János Kázmér lengyel király Sziléziába menekült és a lengyel nemesség elismerte a svéd királyt Lengyelország királyának. De a svéd csapatok dülása, fosztogatása arra kényszerítette a lengyel parasztokat, hogy fegyvert fogjanak a svédek ellen. Általános partizánháború tört ki, amely — minthogy a lengyel nemesség a svédekkel tartott — kezdte felolteni az antifeudális parasztháború vonásait. Erre a nemesség elpártolt a svédektől és a parasztmozgalom élére állott, hogy ezt, antifeudális jellegétől megfosztva, kizárólagosan az „idegen elnyomás” elleni harc útjára terelje. Ugyanakkor János Kázmér király megígérte a parasztoknak, hogy a svédek kiűzése után „minden elnyomástól és erőszaktól” megszabadítja őket. A svédek ki is űzték az országból, de az ígéretből semmi sem lett. A robotoltató jobbágyrendszer továbbra is teljes súlyával ránehezedett a lengyel parasztságra.

Az osztályharcnak mint alapvető történeti folyamatnak a megértésén nemcsak a provinciális szemlélet akadályozza. Hozzájárul ehhez az is, hogy a történetírás nem egyszer figyelmen kívül hagyja a marxizmus történeti elméletének olyan tételeit, amelyek a legszorosabban kapcsolódnak az osztályharc tanításához. Az egyik vitacikk például az osztályelnyomást és az idegen elnyomást az elnyomás két különböző fajtájának tekinti. Az idegen elnyomás azonban nem az elnyomás különleges fajtája, hanem az *osztályelnyomás* különleges fajtája. Az idegen elnyomásnak mindig osztálytartalma van, az elnyomás mindig kizsákmányolás, és az elnyomást és kizsákmányolást csak színezi, de lényegét nem érinti az a körülmény, hogy a szembenálló osztályok különböző etnikumot képviselnek. Amikor pl. a Habsburgok megdöntötték Csehország függetlenségét és a Habsburg arisztokrácia kisajátította a cseh földesurakat, az idegen elnyomás alapvetően abban nyilvánult meg, hogy a cseh földesurak helyett a Habsburg-arisztokrácia zsákmányolta ki a cseh parasztokat. Amikor a cseh földesurak, Csehország függetlenségét védelmezve, ellenállottak a Habsburgoknak, alapjában a cseh parasztonon birt kizsákmányoló hatalmukat védelmezték. Ezen az sem változtat, ha függetlenségi harcukat egyébként haladó ügynek kellene tekinteni.

Ide tartozik az ideológia történeti szerepének meg nem értése is. Engels szerint az ideológia olyan folyamat, amelyet a gondolkodó hamis tudattal visz végbe, mert a tulajdonképpeni hajtóerők, amelyek mozgatják — az osztályérdekek — ismeretlenek maradnak előtte. Az ideológia, az embereket látszólag mozgató eszmék tehát elfedik az őket valóban mozgató erőket. Következésképpen a marxista feladata az, hogy az eszmék mögött felfedje a valódi hajtóerőket, az osztályok vagy osztálycsoportok érdekeit. A vitázók azonban készpénznek vették a forrásokban megőrzött gondolatokat, és ezeket önálló történeti hajtóerőnek tekintették. A Bocskai-kortól a Rákóczi-korig mindenki a szegény haza szabadságának romlását fájlalta. Ebből levonták azt a következtetést, hogy az embereket ebben a korszakban osztálykülönbség nélkül az idegen elnyomás elleni harc

motívuma mozgatta. Valójában azonban a közös eszme mögött más-más objektív osztály- vagy csoportérdek rejtett. Amikor a hajdúkapitány az édes hazát meg akarta szabadítani a jogtalanságoktól, a szákmányoló nyereségvágy ösztökölte. Amikor Császár Péter, a jómódú jobbágy a parasztokat feleskette a haza oltalmára, a feudális rend gyűlölete hevítette. S amikor Rákóczi kifejezte buzgalmát a haza iránt, az a cél vezérelte, hogy helyreállítsa az ország nemesi szabadságát, a nemesi kiváltságokat.

Az is zavarokra vezetett, hogy a vitában a történetet szubjektív szempontból is ésszerű folyamatnak tekintették. A Habsburg-ellenes harcot például úgy fogták fel, mintha az ellentétes érdekű osztályok, illetve ezek képviselői, felismerve átmeneti közös érdekeiket, tudatosan és kölcsönösen szövetszövetkezők volna az idegen elnyomás elleni küzdelemre. Így jött volna létre az a bizonyos „nemzeti összefogás”. Megfeledeztek Engels ismert megállapításáról: az osztálytársadalmak történetében „azt, amit minden egyes ember akar, mindenki más megakadályozza és azt, ami kialakult, senki sem akarta”. Valójában ezekben a mozgalmakban a parasztság a feudális rend ellen akart harcolni, de céljában a nemesség megakadályozta. A nemesség nem akar harcolni a Habsburg-hatalom ellen, de a parasztfelkelés rákényszerítette a Habsburg-ellenes harcra. És azt, ami kialakult, a fegyveres rendi szabadságharcot a Habsburg-hatalom ellen, eredetileg se a nemesség, se a parasztság nem akarta.

A történet előbbi racionalista felfogásával függ össze a feudális parasztság idealizálása, amely egyes vitacikkekben kifejezésre jutott. Ismeretes Marx negatív véleménye a parasztság politikai képességeiről. Marx a 18. Brumaire-ben még a *burzsoá* társadalom (*akkori*) parcellás parasztjairól is azt írta, hogy elszigeteltségük következtében nem képesek közösséget, nemzeti kapcsolatot, politikai szervezetet létrehozni, és osztályérdekeiket saját nevükben a politikai testületekben érvényre juttatni. Ezzel szemben az egyik vitacikk a *feudális* parasztságot olyan osztálynak tünteti fel, amely gyakorlati tapasztalataiból bonyolult elméleti következtetéseket von le, és ezek az elméleti megfontolások irányítják gyakorlati cselekvésében. A feudális parasztság eszerint felismerte, hogy felszabadulási harcát az idegen elnyomás elleni küzdelemmel kell kezdenie és ezt belátva, tudatosan fogott össze a Habsburg-ellenes nemességgel, kompromisszumokat kötve, engedményeket kicsikarva stb. A feudális parasztságot itt olyan politikai szerepkörben látjuk, amelyet a valóságban még a munkásosztály is csak pártja útján képes betölteni.

Kiegészítésképpen még néhány rövidre fogott, a lényegre szorítókozó megjegyzést kell tenni. Rákóczi Ferenc kiemelkedett egyéniségével osztálya tagjai közül, de politikájával nem emelkedett osztálya fölé. Célja a rendi korlátok között maradt. A Habsburg-hatalommal kiegyezett volna, ha az elismeri a magyarországi rendek királyválasztási jogát (ez a rendi jog, ismert következményeivel, Lengyelországban divott) és Erdély állami önállóságát, amelyekben Rákóczi a nemesi kiváltságok biztosítékát látta.

Az, hogy az 1848. évi jobbágyfelszabadítás objektíven a parasztság érdekét is szolgálta, önmagában semmit sem mond a parasztságnak ebben az időben tanúsított szubjektív magatartásáról. Az objektív érdektől az érdek szubjektív felismeréséig s ezen túl is a felismert érdeknek megfelelő magatartásig, a történeti körülményektől függő hosszabb-rövidebb út vezet. A parasztság szubjektív magatartása a nemesség által vezetett forradalommal szemben nyilván hely és idő szerint változott, a császárba vetett bizalomtól a Kossuth Lajosért való lelkesedésig.

Az 1848-as magyar forradalom polgári forradalom volt, de nem volt polgári-demokratikus forradalom. Lenin alaki szempontból azt a forradalmat nevezi demokratikusnak, amelyben a széles néptömegek tevékenyen, önállóan, saját gazdasági és politikai követelésekkel vesznek részt. Tartalmi szempontból pedig az olyan polgári forradalmat tekintette demokratikusnak, amely a demokratikus köztársaság alapján áll, elismeri a nemzetek önrendelkezési jogát és elköbozza a földesúri birtokokat. Az 1848-as magyar polgári forradalom — ellentétben a nagy francia forradalommal — egyik értelemben sem volt demokratikus.

Az ideológiai harcban nem akkor járunk el helyesen, ha az uralkodó osztályt hazaárulónak bélyegezzük, mert a hazaárulás vádjá hallgatólagosan magában foglalja azt az anti-marxista, polgári gondolatot, hogy a haza a kizsákmányoló és a kizsákmányolt osztályok közös ügye, az osztályok érdekközösségének szervezete. Az ideológiai harcnak az a helyes marxista módszere, ha leplezzük, hogy az uralkodó osztály hazafias szólamai mögött meztelen osztályérdekei húzódnak meg. Marx egyébként A tőke előszavában világosan kifejtette, hogy álláspontja, „amely a gazdasági társadalomalakulat fejlődését természet-történeti folyamatként fogja fel, bármely más álláspontnál kevésbé teheti felelőssé az egyént olyan viszonyokért, amelyeknek ő társadalmilag terméke” (ami nem jelenti azt, hogy a társadalmi viszonyok az egyént mereven meghatározzák).

Az egyik hozzászóló arról beszélt, hogy vitaindító cikkem féligazságokat tartalmazott. Ebben van valami. Csak féligazság helyett alapigazságot kellett volna mondani. Cikkem arra törekedett, hogy a történetírásunkba becsúszott nacionalista szempontokkal szemben következetesen érvényesítse a marxizmus alapigazságát, az osztályharc elméletét. Ellenvetették, hogy leegyszerűsíttem a bonyolult történeti eseményeket. Ebben is van valami. A marxizmus osztályharc-elmélete a bonyolult történeti jelenségek mögött megmutatja azok egyszerű lényegét. A lényeg felismerése vezet azután a bonyolult jelenségek megértésére. Az alapfogalmak tisztázásáról van szó. Ennek szükségességét azok a vitacikkek is igazolták, amelyek összekeverték a szubjektív történeti folyamatot az objektív történeti folyamattal (azt, amit az emberek gondoltak, azzal, amit tettek) és a történeti folyamat értékelését a történeti folyamat leírásával.